

66. Kreutzwaldi päevad

Sõda eesti kultuuris, kirjanduses ja ajaloos

KAVA JA TEESID

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv

66. Kreutzwaldi päevad

Sõda eesti kultuuris, kirjanduses ja ajaloos

15. ja 16. detsembril 2022

Eesti Kirjandusmuuseumis

KAVA JA TEESID

EKM Teaduskirjastus
2022

Koostajad: Maarja Hollo ja Anu Raudsepp

Toimetaja: Maarja Hollo

Kujundaja: Elle Palumäe

Konverentsi korraldaja:

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv

Konverentsi toetavad Eesti Kirjandusmuuseum ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145).

CEES

European Union
European Regional
Development Fund

Investing
in your future

ISBN 978-9916-659-51-9 (trükis)

ISBN 978-9916-659-52-6 (pdf)

© Autorid

© Eesti Kirjandusmuuseum

SISUKORD

66. Kreuzwaldi päevad „Sõda eesti kultuuris, kirjanduses ja ajaloos“	5
KAVA	6
Brigitta Davidjants Nõukogude võimu muusikalisest kriitikast J.M.K.E. albumi „Külmale maale” näitel	8
Aivar Jürgenson Legend balti naissnaipritest Gruusia-Abhaasia sõjas	9
Peeter Kaasik Uue sõja ootuses – valge laeva motiiv Jaan Roosi päevikutes 1944–1954	10
Eda Kalmre Sõda ja sõjavägi linnalegendides ja kuulujuttudes	11
Anu Kannike Eesti naisliikumine Saksa okupatsiooni ajal: Kodumajandusamet võitluses kultuurse argielu eest 1941–1944	12
Õnne Kepp Sõjalaulust sõjaluuleni. Ajaloolisi punktiire ja kaasaja märkmeid	13
Toivo Kikkas Eesti sõjakirjasaatjad Vabadussõjas	14
Anu Korb Sõda argielu mälestustes	15
Janika Kronberg Harri Asi „Pärast plahvatust“. Romaan ja selle lugu	16
Leena Kurvet-Käosaar „3 марта отключили и воду.“ Sõda Ukrainas igapäevaelu (kõver)peeglis	17
Marin Laak Humanismist sõjakirjanduses: Juhan Peegli „Ma langesin esimesel sõjasuvel“	18
Janet Laidla Teine maailmasõda, naised ja Tartu ülikool	19
Triinu Ojamaa Sõjatsensuurist soomepoiste kirjade näitel	20
Eduard Parhomenko Materialistliku dialektika kategooriate süünd Suurest Isamaasõjast ja Eesti sovetiseerimisest Mihhail Makarovi mälestustes	21
Aigi Rahi-Tamm Üleminekud: omast võõraks	23

Anu Raudsepp Arved Viirlaiu romaanikangelane Eerik Horm <i>versus</i> Eerik Heine – müüt või reaalsus?	24
Liina-Ly Roos Laps sõjas ja laps filmis. Soome sõjalaste kujutamine kinoekraanil	25
L. Laineste, A. Fiadotava & S. Troitskiy Meemid sotsiaalmeedias Vene-Ukraina sõja esimestel kuudel	26
Astrid Tuisk Poiste sõda mängult ja päriselt: mälestused Teise maailmasõja ajast	27
Raamatututvustused	28
Sõnumeid ja pilte	
Maarjahein ja imevesi. Pärimuslikud naiste rituaalid Eestis	
Folkloristika perspektiivid	
E-Litterariate keskkond	

66. Kreutzwaldi päevad „Sõda eesti kultuuris, kirjanduses ja ajaloos“

15. ja 16. detsembril toimub Eesti Kirjandusmuuseumis 66. Kreutzwaldil päevade konverents „Sõda eesti kultuuris, kirjanduses ja ajaloos“.

Väidetavasti on Euroopa riikide (mälu)kultuuri kõige rohkem mõjutanud Teine maailmasõda. Seoses Vene-Ukraina sõja puhkemisega selle aasta 24. veebruaril on Eesti ühiskonnas taas aktuaalseks muutunud Teise maailmasõja meenutamine, ohvrite mälestamine ning sõja tagajärgede, mõju ja tähenduste vaagimine eri mälukogukondade jaoks. Niisiis võib väita, et Teine maailmasõda ei ole vajunud unustusse, vaid kummitab eri viisidel jätkuvalt ka praegust aega, tuues uuesti tähelepanu keskmesse erinevad ajalootõlgendused, aga ka tsiviilisikute sõjakogemused, sõjast põhjustatud traumad ja sõjas kasutatavad ellujäämisstrateegiad.

Konverentsiga „Sõda eesti kultuuris, kirjanduses ja ajaloos“ tahame kõigepealt tõstatada küsimuse, milline on kahe maailmasõja jätkuv mõju ja tähendus eesti kultuuris, kirjanduses ja ajalookirjutuses. Lisaks küsime, millised jäljed on jätnud käimasolev Vene-Ukraina sõda meie ühiskonnale ja kuidas kajastub see sõda praeguse aja eesti kultuuris. Neile küsimustele pakuvad konverentsil vastuseid kirjandusteadlased, ajaloolased, folkloristid, etnoloogid, kultuuriuurijad ja mitme teise valdkonna esindajad, kelle vaatepunktid sõdade eri aspektidele võiksid üksteist täiendada ja rikastada.

Konverentsil on kavas ettekanded järgmistel teemadel:

- Ukraina sõja mõjud ja selle kajastused sotsiaalmeedias;
- Esimese ja Teise maailmasõja kujutamine kirjanduses;
- Esimese ja Teise maailmasõja kogemuste vahendamine autobiograafilistes tekstides – päevikutes, mälestustes ja kirjades;
- sõjast naasmisega seotud probleemid ja raskused;
- sõjateema filmis ja muusikas;
- sõja kajastamine folklooris;
- naiste roll ja karjäärivõimalused Teise maailmasõja ajal tegutsenud institutsioonides.

Konverentsi saab jälgida ka Kirmus TV vahendusel.

KAVA

Neljapäev, 15. detsember

- 10.00–11.15 Avamine
Merike Kiipus, Eesti Kirjandusmuuseumi aasta
Merike Kiipus, Kristi Metste, Risto Järv, Mare Kõiva,
Osakondade aasta 2022
- 11.15–12.00 Peaettekanne
Kalev Stoicescu, Sõda Ukrainas ja Euroopa julgeolek
- 12.00–13.00 Lõuna
- 13.00–14.30 **I paneel.** Juhatab Maarja Hollo
Anu Raudsepp, Arved Viirlaiu romaanikangelane Eerik Horm
versus Eerik Heine – müüt või reaalsus?
Janika Kronberg, Harri Asi „Pärast plahvatust“. Romaan ja selle
lugu
Marin Laak, Humanismist sõjakirjanduses: Juhan Peegli „Ma
langesin esimesel sõjasuvel“
- 14.30–14.45 Kohvipaus
- 14.45–16.15 **II paneel.** Juhatab Anu Raudsepp
Peeter Kaasik, Uue sõja ootuses – valge laeva motiiv Jaan Roosi
päevikutes 1944–1954
Triinu Ojamaa, Sõjatsensuurist soomepoiste kirjade näitel
Toivo Kikkas, Eesti sõjakirjasaatjad Vabadussõjas
- 16.15–16.30 Kohvipaus
- 16.30–18.00 **III paneel.** Juhatab Triinu Ojamaa
Liina-Ly Roos, Laps sõjas ja laps filmis. Soome sõjalaste
kujutamine kinoekraanil
Brigitta Davidjants, Nõukogude võimu muusikalisest kriitikast
J.M.K.E. albumi “Külmale maale” näitel
Ave Pill, Väljapaneku „Sõjast sõnani“ tutvustus

Arved Viirlaiu nimelise kirjandusauhinna üleandmine

Reede, 16. detsember

reede

- 10.00–11.00 **I paneel.** Juhatab Marin Laak
Aigi Rahi-Tamm, Üleminekud: omast võõraks
Õnne Kepp, Sõjalaulust sõjaluuleni. Ajaloolisi punktiire ja kaasaja märkmeid
Leena Kurvet-Käosaar, „3 марта отключили и воду.“ Sõda Ukrainas igapäevaelu (köver)peeglis
- 11.00–11.15 Kohvipaus
- 11.15–12.45 **II paneel.** Juhatab Astrid Tuisk
Eda Kalmre, Sõda ja sõjavägi linnalegendides ja kuulujuttudes
Aivar Jürgenson, Legend balti naissnaipritest Gruusia-Abhaasia sõjas
Liisi Laineste, Anastasiya Fiadotava, Sergey Troitskiy, Guillem Castañar, Meemid sotsiaalmeedias Vene-Ukraina sõja esimestel kuudel
- 12.45–14.00 Lõuna
- 14.00–15.30 **III paneel.** Juhatab Eda Kalmre
Astrid Tuisk, Poiste sõda mängult ja päriselt: mälestused Teise maailmasõja ajast
Anu Korb, Sõda argielu mälestustes
Eduard Parhomenko, Materialistliku dialektika kategooriate süünd Suurest Isamaasõjast ja Eesti sovetiseerimisest Mihhail Makarovi mälestustes
- 15.30–15.45 Kohvipaus
- 15.45–16.45 **IV paneel.** Juhatab Kristi Metste
Janet Laidla, Teine maailmasõda, naised ja Tartu Ülikool
Anu Kannike, Eesti naisliikumine Saksa okupatsiooni ajal:
Kodumajandusamet võitluses kultuurse argielu eest 1941–1944
- 16.45–17.30 Väljaannete tutvustused:

Kadri Tüür, „Sõnumeid ja pilte”
Reet Hiiemäe, „Maarjahein ja imevesi. Pärimuslikud naiste rituaalid Eestis“
Mare Kõiva, „Folkloristika perspektiivid“
Marin Laak, E-Litteraria keskkond

Nõukogude võimu muusikalisest kriitikast J.M.K.E. albumi „Külmale maale” näitel

BRIGITTA DAVIDJANTS

EESTI MUUSIKA- JA TEATRIAKADEEMIA

Kui veel 1980. aastate keskpaigas oli punkarite kiusamine Eestis tavaline, siis kümnendi lõpuks oli pungist saanud etableerunud subkultuur ning perestroika ja vabanemise ebaametlik *soundtrack*. Üks reljeefsemaid muusikalisi näiteid turbulentsete aastate meeleoludest on ansambli J.M.K.E. album „Külmale maale” (1989). Punklugude tekstides saab poesia sageli viimistletud moel kokku poliitikaga ning muusika ja tekst astuvad dialoogi kultuuriga, mis on nad tootnud. Ka album „Külmale maale” sisaldab sügavalt iroonilist Nõukogude võimu kriitikat, reaajas pöördeliste sündmuste kroonikat, mis loob poeetilise jutustusena ajalootelje stalinismist ja sõja-aastatest perestroikani. Patsifistliku alltekstiga „Mu vanaisa oli desertöör” väljendab sõja eest põgenenud meeste perspektiivi, „Elab veel Beria” meenutab Stalini-aegseid kuritegusid, „Tbilisi tänavad” kirjeldab perestroikaegseid sündmusi Gruusias, kus Nõukogude armee ajas vägivaldselt laiali võimuvastase demonstratsiooni ning „Käed üles, Virumaa!” peegeldab fosforiidiliikumise meeleolusid. Samuti kõlab albumil laulva revolutsiooni aegse Eesti klassikasse kuuluv „Tere perestroika”. Album peegeldab tugevalt lokaalseid popmuusika traditsioone, ent sobitub laiemalt ka globaalse *hardcore* pungi liikumisega, millele on omane tugev päevapoliitilisus ja rahumeelsus. Oma ettekandes analüüsingi J.M.K.E. albumil leiduvaid narratiive ja ajalookajastusi, keskendudes tekstiga paralleelselt muusikale. Võttes appi diskursuse- ja muusikaanalüüsi, vaatlen subkultuuride uuringutele ja mälu-uuringutele tuginedes, kuidas väljenduvad mälu ja mäletamine laulutekstides ning mil moel peegelduvad Nõukogude tsensuuri tingimustes loodud tekstides autorite mälestused ajaloolistest sündmustest.

Kirjandus

- Ambrosch, G. 2017. Punk as Literature: Toward a Hermeneutics of Anglophone Punk Songs. *AAA: Arbeiten Aus Anglistik Und Amerikanistik*, 42(1), 101–120.
- Haenfler, R. 2014. ‘Punk rock, hardcore and globalization’. *The SAGE Handbook of Popular Music*, California: SAGE Publishing.
- Keightley, E. 2010. Remembering research: memory and methodology in the social sciences, *International Journal of Social Research Methodology*, 13(1), 55–70.
- Turk, P. 2013. ‘Eesti punk – miilitsast presidendini’, in A-A. Allaste (ed), *Subkultuurid: Elustiilde uurimused*, Tallinn: TLÜ Kirjastus, 79–118.

Legend balti naisnaipritest Gruusia-Abhaasia sõjas

AIVAR JÜRGENSON

EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI EESTI RAHVALUULE ARHIIV

Gruusia-Abhaasia sõjast (1992–1993), mille algusest möödus tänavu 30 aastat, räägitakse Eestis peamiselt seoses Abhaasia eestlastega. Põhjust selleks andsid eelkõige need kolm lennureisi, millega paar kuud pärast sõja algust evakueeriti Abhaasiast Eestisse kokku ligi 170 inimest – eestlased ja nende perekonnaliikmed. Tosin Abhaasia eestlast võitles selles sõjas abhaaside poolel, üksikud mobiliseeriti Gruusia väkke. Nimeliselt on teada ka kaks isikut Eestist, kes selles sõjas abhaaside poolel osalesid. Kas osalisi Eestist võis olla rohkem?

Vene sõdurifolklooris on laialt levinud nn Balti naisnaiprite (valged sukad, valged sukkpüksid) legend. Selles on juttu Baltikumist pärit naispalgasõduritest, kes väidatavalt osalesid erinevates 1990. aastatel Nõukogude Liidu järglasriikides peetud sõdades, sh Abhaasias. Neist on kirjutatud ka Abhaasia sõja teaduslikes käsitlustes, kuid alati väga lakooniliselt. Kui olen autoritelt küsinud, kust nende andmed pärinevad, pole ma rahuldavat vastust saanud. Lihtsalt viidatakse üksteise kirjutistele ega teata algallikat. Kuid see „info“ sobitub kenasti poliitilisse konteksti – Abhaasias teatakse, et Balti riigid toetavad Gruusia territoriaalse terviklikkuse pretensiooni ja peavad Abhaasia riiki Gruusia separatistlikuks piirkonnaks.

Abhaasia eestlased tunnevad end nende kuulduste valguses ebamugavalt, Balti snaiprite pärast justkui kollektiivselt vastutavatena. Sõnalisi süüdistusi on naabrid Abhaasias elavatele eestlastele tõesti esitanud, seepärast on kohalikud eestlased üritanud balti naisnaipritest distantseeruda, toonitades vestlustes, et snaibrid olid kas Lätist või Leedust, kuid mitte Eestist. Balti naisnaiper on Abhaasias vaieldamatult antikangelane, kellega samastuda ei soovita. Kui antikangelase rahvus pole täpselt teada, üritatakse teda näidata mitte-eestlasena.

Rahvusvaheliselt on Balti naisnaiprite teemat seni käsitlenud peamiselt folkloristid ja naisuurijad, keskendudes ennekõike legendi funktsioonidele. Vähem on pööratud tähelepanu legendi ajaloolistele juurtele ja selle liikumise trajektooreidele. Ettekandes vaadeldakse legendi esinemist eelkõige Abhaasias, legendi retseptiooni Vene ajakirjanduses ja küsitakse, miks pidid snaibrid olema just naised ja miks Baltikumist. Otsitakse vastust ka küsimusele, kuidas ja kus see legend võis tekkida ehk – kas Baltikumil on selle legendiga sümboolne või reaalne seos.

Uue sõja ootuses – valge laeva motiiv Jaan Roosi päevikutes 1944–1954

PEETER KAASIK

EESTI SÕJAMUUSEUM – KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM,
EESTI MÄLU INSTITUUT

Valge laeva motiiv rahvasuus pärineb arvatavasti Eduard Vilde romaanist „Prohvet Maltsvet“. Nimetatud romaan omakorda põhineb XIX sajandi usuliikumisel, kus keskseks tegelaseks eelnimetatud prohvet (Jaan Leinberg), kes olla Jumala poolt saadetud, et eesti rahvas töötatud maale viia. Nii kogunes 1861. aastal mitusada fanaatilisemat poolehoidjat Lasnamäe paekaldale Maltsveti poolt saadetavat valget laeva ootama. Mida aga ei ilmunud, oli oodatav laev.

Käesoleva ettekande fookuses on sama kujund Teise maailmasõja järgse aja kontekstis, mille tabavalt sõnastas tagantjärele tarkusena legendaarne metsavend Alfred Käärman järgnevalt: „Kergeusklikumad lootsid lääneriikide abile. Atlandi harta järgi pidanuksid kõik enne sõda vabad rahvad oma iseseisvuse tagasi saama. Loodeti Ameerikale, Inglismaale, ÜRO-le, „valgele laevale“, venelaste kojuminekule, võimalikule sõjale kahe vastandliku maailmasüsteemi vahel, mille puhkemisel ka meie metsavennad pidid kaasa aitama Eesti vabastamisele.“

Ehk laiemalt oli valge laev, tuginedes osaliselt varasemate XX sajandi sõdade traditsioonile, seotud uue sõja puhkemise ootusega ning seda juba siis, kui eelminegi polnud veel lõppenud. Ja „kindlaid märke“, et see kohe-kohe puhkeb, nägid eestlased aastaid ja need omakorda kajastuvad nii jooksvates arhiiviürikutes, tollastes päevikutes kui ka hilisemates mälestustes.

Käesoleva ettekande põhiallikaks on kirjandusloolase, bibliofiili ja haridustegelase Jaan Roosi (1888–1965) päevaraamat. Varjates end 1945. aastast sovetivõimu eest, liikus ta 10 aastat ringi mööda Eestit, kandes igapäevaselt oma tähelepanekuid päevikusse, mida võiks pidada ka parimaks oma ajastu kroonikaks, võttes igat masti kuulduste ja igapäeva elu vintsutuste kõrval teatud määral kokku ka eesti rahva tulevikuperspektiivid.

Kõige muu kõrval on üheks keskmaks teemaks just valge laeva motiiv ehk märgid puhkevast sõjast. Arvukad selleteemalised sissekanded kajastavad kirjutaja enda mõtteid, arvukad kuulujutte ning vahendavad ka raadiost ja ajakirjandusest saadud informatsiooni, lisades sellele oma tõlgendusi.

Kuigi Jaan Roos jäi päevikutes üldjoontes lõpuni optimistlikuks, siis mõistagi kajastab päevik ka pettumust, kui kõik lootused osutusid järjekindlalt illusiooniks. Nii on ka Roosi päevikus „valge laeva“ näol tegemist kahetähendusliku mõistega, mis tähendas nii reaalseid ootusi kui ka põhjendamatuid lootusi ja kibestumist nende purunemisel.

Sõda ja sõjavägi linnalegendides ja kuulujuttudes

EDA KALMRE

EESTI KIRJANDUSMUUSEMI FOLKLORISTIKA OSAKOND

Suur hulk pärimust on seotud relvajõudude ja sõjakogemusega, kuigi kogud ja uurimused kajastavad seda väga vähesel määral. Mitmeid militaarseid legende ringleb nii rahu kui ka sõja ajal. Eesti kohalikus pärimuses on siiaaani tuntud Teise maailmasõjaga seotud legendid, mis räägivad sohu uppunud tankidest ja järve kukkunud lennukitest, siiaaani üksikutes metsataludes peidetud kuulipildujatest, millega pahaaimamatuid vargaid hirmutatakse. Need on valdavalt meeste jutud. Erilist maskuliinset maailma kajastavad ka nõukogude armees teeninud eestlastest ajateenijate legendid ja kuulujutud. Paljud neist kuuldustest on Vene-Ukraina sõja ajal taas aktualiseerunud, mitmed lood on universaalsed ja tuntud ka Eesti Kaitseväes teenijate seas.

Mitmed militaarsed legendid on väljunud sõdurite pärimusest ja saanud üldiselt kasutatavaks, muutunud kirjandusliku loomingu algmaterjaliks või poliitilise manipulatsiooni objektiks. Niisugused on näiteks „Madu päästab poisi“ (Kalmre 2018) ja „Valged sukkpüksid“ (Regamey 2017).

Ettekanne keskendub nõukogude ajal sõjaväes teeninud eesti noormeeste seas levinud legendidele ja kuulujuttudele. Need kunagi ühtsustunnet tekitanud lood on olnud grupisisese suulises käibes ning arusaadavalt ei ole neid ka lugude aktuaalse leviku ajal kogutud. Nüüd on võimalik sellest traditsioonist aimu saada spetsiaalsete militaarsete huvidega internetikogukondade vestlusringide kaudu (nt www.militaar.net jt), kus sõjaväes teeninud meeste vahel tekib kergesti loomulik jutuvestmissituatsioon. Endiste sõdurite meenutatud legendid ja kuulujutud keskenduvad lugudele distsipliinist ja sõjaväelisest hierarhiast, seksist, naistest, saatusest ning õnnelikest vedamistest, aga juttu on ka kohalikest eriliistest objektidest (sildadest, salateedest jm).

Kirjandus

Kalmre, E. 2018. Legends about the Afghanistan War. – What a Wonderful World of Legends. ELM Scholarly Press, 23-38.

Regamey, A. 2017. Women-Snipers from Chechnya to Ukraine: A Post-Soviet War Legend. – Folklore, nr. 69, 115-144.

Eesti naisliikumine Saksa okupatsiooni ajal: Kodumajandusamet võitluses kultuurse argielu eest 1941–1944

ANU KANNIKE

EESTI RAHVA MUUSEUM

1941. aasta septembris asutati Eesti Omavalitsuse Majandus- ja Transpordidirektooriumi alluvuses Kodumajandusamet, mis osalt jätkas 1936–1940 iseseisvas vabariigis tegutsenud Kodumajanduskoja tööd. Ametlik ideoloogia nägi kodumajapidamiste esmast ülesannet põllumajanduse toetamise toiduainetoodangu tõstmisega ehk "tootmislahingus". Kodumajandusametnikud jätkasid aga sõjaeelse vaimus teaduspõhist haridustööd, keskendudes eeskätt maakodudele ja säästvale majandamisele. Erilist rõhku pandi naiste olukorra parandamisele nende koduse töökorralduse tõhustamise ja koormuse vähendamise kaudu, kasutades selleks ressursse okupatsioonivõimude poolt põllumajandusele eraldatud summadest. Korraldati põhjalikke uuringuid ja ankeetküsitlusi, näiteks korraldati 1942 ja 1943 taluperenaiste ajakasutuse uuringud kõigis maakondades ja 1942 pesupesemist puudutav uuring. Taastati kodumajanduskoolide tegevus, peeti arvukaid loenguid ja raadiosaateid ning korraldati kursuseid. Aidati kaasa sõjas kannatada saanud majapidamiste taastamisele ja vabatahtliku abiorganisatsiooni Eesti Rahva Ühisabi tööle. Maakondades töötas mitukümmend kodumajanduskonsulenti.

Kodumajandusameti juhid pakkusid uuringute põhjal välja põhjaliku ja radikaalse kava nii taluhoonete planeeringu, ruumide sisustuse kui ka maanaise parema töökorralduse osas. Amet mitte üksnes ei soovitanud, vaid nõudis naiste olukorra parandamist, muuhulgas traditsioonilisest sugudevahelisest tööjaotusest loobumist. Tehti aktiivset selgitustööd korra ja puhtuse rindel ning jagati õpetusi toiduainete säästmiseks ja aseainete kasutamiseks, samuti ise jalatsite valmistamiseks, riiete ümber tegemiseks, köögiviljakasvatuseks ja looduslike puhastusvahendite valmistamiseks. Nagu sõjaeelne Kodumajanduskoda, nii vältis ka Kodumajandusamet ametlikku propagandat, esindades sotsiaalkriitilist hoiakut ja keskendudes tsiviliseeriv-ratsionaalsele tegevusele. Nii mõnedki toonased soovitusel ja seisukohad pole tänaseni väärtust kaotanud.

Sõjalaulust sõjaluuleni. Ajaloolisi punktiire ja kaasaja märkmeid

ÕNNE KEPP

Sõjalaulude kirjutamine tõuseb esile iga uue sõja puhkemisega, kus Vene tsaaririik osales. Eesti patriootilise luule läte ulatub tagasi XVIII-XIX sajandi vahetusse ja oli ajendatud Napoleoni-vastasest võitlusest aastatel 1805–1807. Esimesi ilmalikke luulekogusid oli Reinhold Johann Winkleri „Eesti-ma Ma-wäe sõjalaulud“ (1807). Sõjakas vaim tärkab taas Krimmi sõja aastatel 1853–1856, mille tippkajastajaks on Friedrich Reinhold Kreutzwaldi regivärsiline poeem „Sõda“ (1854). Koos Friedrich Nikolai Russowi ja Johann Daniel Petenbergi Krimmi sõjast inspireeritud luulega on tegemist regivärsivormi varaseimate elustamiskatsetega eesti kunstluules.

Omamoodi kirjanduslikuks nähtuseks kujunesid Vene-Türgi sõja ajal loodud luuletused, milles peamist konflikti nähti eri religioonide kokkupõrkes (ristiusk, eriti vene-õigeusk, ja islam).

Sajandivahetusel hakati suurel hulgal kokku panema eriilmelisi patriootiliste laulude kogumikke. Täienes lugulaulude traditsioon. Sõjalaul levis laiuti ja oli ülipopulaarne.

Esimese maailmasõja puhkemisega sai hoogu juurde jutustav luule. Uueks „moeks“ sai ajakohasemate sõnade tegemine tuntud lauluviisidele. Selle võtte omamoodi edasiarenduse tegi 1980. aastatel teise ärkamisaja laululoome, kus samuti mängiti rahva kollektiivse mälu ja kongeniaalse isamaatundega. Erandlik oli sõdurite sõjaväljalt saadetud värsside avaldamine kogumikes ja laulikutes. Eesti sõjaluule tippsaavutuseks keskpäraste värsiseppade massi seas on Hella Wuolijoe „Sõja laul“ (1915).

Esimese maailmasõja ja Vabadussõja aastatel tuli eesti luulesse uus põlvkond, kelle suhtumine sõjasse oli kardinaalselt teine. Eufoorilise deklaratsiooni vahetas välja humanne ja sõda eitav ajalule. Sõjalaulust oli saanud sõjaluule (Henrik Visnapuu, Marie Under, Jaan Kärner jt, rühmitus „Tarapita“). Sõjast inspireeritud luule laienes ja arenes edasi tänapäevani välja.

Kiirpilk tänapäeva. Krimmi okupeerimisest alanud Vene-Ukraina sõja on lüürilisse kujundikeelde pannud Eda Ahi (kogud „Julgeolek“ (2014), „Sõda ja rahutus“ (2018)). Viimase kaheksa kuu perioodikas on Ukraina sõda luulesõnas puudutanud Triin Soomets, Mart Kangur jt Vikerkaares; Looming reageeris kiiremini – juba märtsinumbri oli „Ukraina bukett“ ja hiljem veel mitmete luuletajate (Kaarel B. Väljamäe, Tiit Merenäki, Häniläse murdevärsistused) seisukohavõttud.

Eesti sõjakirjasaatjad Vabadussõjas

TOIVO KIKKAS

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT

Ettekande aluseks olev artikkel on osaks doktoritööst, mis uurib eesti sõjameeste kaitsetahet ja selle mõjutamist propagandaga Vabadussõjas. Ühe potentsiaalse propagandaasutusena loodi sõjakirjasaatjate institutsioon, mille regulatsioon pandi paika kindralstaabi ülema polkovnik Sootsi määrusega 23. märtsil 1919. aastal. Potentsiaalsete reporterite kandidatuurid tuli esitada kinnitamiseks kindralstaabi ülemale. Probleem seisneb selles, kas eesti sõjakirjasaatjaid saab sõjatsensuuri tingimustes ja sõjaväe juhtkonna poolt määratuna pidada pigem ajakirjanikeks või propagandistideks.

Uurimistöö käigus kõrvutati võrdlevaks analüüsiks viies väljaandes – Postimees, Päevaleht, Vaba Maa, Maaliit ja Tallinna Teataja – ilmunud 64 teadaolevat sõjakirjasaatjate artiklit. Nimekamad eesti rindekirjasaatjad olid Karl August Hindrey, August Gailit, Richard Roht ja Voldemar Koch (peale eestistamist Kures).

Valdavalt avaldati nende rindeteated esilehekülgedel, pakkudes mõnedes väljaannetes konkurentsi igapäevaselt ilmuvatele ametlikele ülemjuhataja staabi koostatud teadaannetele. Sõja teises pooles ilmus rindereportaaže väiksemal arvul. Osalt võis selle põhjuseks olla rinnete stabiliseerumine, kuid võimalik on seegi, et kasvav sõjatüdimus lükkas rindeteadete avaldamise tagaplaanile ning esile tõusid sotsiaalmajanduslikud ja poliitilised probleemid. Välistada ei saa sedagi, et sõjatsensuur piiras ajakirjandusvabadust 1919. aasta teises pooles varasemaga võrreldes tugevamalt.

Kõigil autoritel oli oma stiil. Hindrey ja Gailit armastasid pikki ning põhjalikke olustikukirjeldusi, samas kui näiteks Roht piirdus enamasti kitsamalt piiritletud sõjategevuse operatiivtasandi kajastamisega. Kui Landeswehr'i sõja aegsele ajakirjandusele on omistatud saksavastase viha õhutamise rolli, siis näidisjuhtumina süvaanalüüsitud 1919. aasta juunis ilmunud kirjutised ei näita tugevat saksavastase viha õhutamist sõjakirjasaatjate poolt. Mõneti huvitaval kombel kajastasid Gailit ja Roht Landeswehr'i sõja ajal hoopis teistel rinnetel toimuvat.

Kokkuvõtvalt saab järeldada, et tsensuurist ja sõjaväe juhtkonna kontrollist hoolimata võib rindekirjasaatjate artikleid pidada küllalt objektiivseteks. Sõjameeste mõjutamine olukorra ilustamisega või vaenlase kuvandi loomise ning rõhutamisega ei andnud tooni. Ettekanne ja selle aluseks olev artikkel võiksid innustada uurijaid arvestama senisest enam Hindrey, Gailiti ja Rohu Vabadussõja kogemusi rindekirjasaatjatena ning nende kogemuste mõju loomingle.

Sõda argielu mälestustes

ANU KORB

EESTI KIRJANDUSMUUSEMI EESTI RAHVALUULE ARHIIV

Minu ettekande aluseks on Pärnumaa väiketalus sündinud-kasvanud ema Linda Teesalu (1926–2022) mälestused, mis ta pani kirja oma pika elu viimasel kümnendil, aastatel 2014–2019. Suurema osa oma tööelust oli ema ajakirjanik, omamata vastavat eriharidust.

Ematalletas mitusada lehekülge mälestusi eeskätt oma suurpere järeltulijaile mõeldes. Ta soovis noorematele esivanematest ja endisaegsest elust-olust teadmisi anda, samas pidas vajalikuks põhjendada oma keerulistel aegadel tehtud valikuid. Mõnda eluetappi kirjeldab ta korduvalt – sündmusi vastavalt pealiskaudsemalt või põhjalikumalt käsitledes. Kirjutamisel toetus ta mõistagi ka oma lähikondsete mälestustele ja sel oli tema jaoks suuresti teraapiline funktsioon. Mäluasutusse ta oma kirjapanekuid saata ei kavatsenud.

Oluline on siinjuures mälestuste kirjutamise aeg – ema kirjapanekute alguses oli Eesti Vabariigi taastamisest möödunud enam kui 20 aastat. Seega sai ta mälestustes esile tuua nõukogude päevil maha vaikitud fakte ning väljendada oma tundeid ja mõtteid riiklikku tsensuuri kartmata. Sündmuste ja elu-olu kirjeldamisel on loos märgata sõjaeelse generatsiooni elulugudele iseloomulikku rahvuslikku meelsust.

Emakirjapanekuid on kahtlemata mõjutanud viimastel aastakümnetel hulgaliselt trükis avaldatud elulood ja mälestusteraamatud, mida ta meelsasti luges. Näiteks on ema mälestustes enam tähelepanu pööranud lapsepõlvele ja koolieale, kirjeldades detailselt oma lapse- ja noorpõlve elu-olu, mis on tüüpiline suurele osale talletatud elulugudest.

Oma mälestustes kirjeldab ta küll ühiskonnaelus toimunud pöördelisi sündmusi, kuid ei keskendu sarnaselt paljude teiste naiste mälestustega sõjale, vaid eeskätt igapäevaelus toimetulekule – toidu hankimisele, riietusele, eluasemeprobleemidele ja laste eest hoolitsemisele. Samas on sõda, mobilisatsioonid ja küüditamine loos tuntavalt kohal. Kuigi mälestustele on ette heidetud nii tahtlikke moonutusi kui ka mälu nõrgenemisest tulenenud vigu, on need oluliseks täienduseks ajalooallikatele, nende abil antakse edasi ka oma mõtteid ja tundeid.

Ettekandes vaatlen, mil moel tulevad isikliku elu sündmused esile „suure ajaloo“ taustal ja kuivõrd haakuvad need teiste sama põlvkonna naiste kirjapanekutega.

Harri Asi „Pärast plahvatust“. Romaan ja selle lugu

JANIKA KRONBERG

Kanadas elanud Harri Asi (1922–2009) romaan „Pärast plahvatust“ (1967, 2. tr 2005) on suur üksiklane nii autori loomeloos kui ka eesti kirjanduses. Kirjutatud 1950. aastate esimesel poolel, pakutud mitmele kirjastusele, kuid tagasi lükatud, ilmus katkend sellest alles 1965. aastal ajakirjas Mana ning romaan ise tervikuna autori ja Eduard Krantsi (Endel Pae) asutatud omakirjastuses „Libra“.

„Pärast plahvatust“ põhineb autori enese sõja-, haavata saamise ja Belgia vangilaagri kogemustel, kuid teiste pagulaskirjandusest tuntud sõjaromaanide (Arved Viirlaiu, Ilmar Talve, Heino Susi, Ilmar Jaksi jt teosed) kõrval pürib pretensioonikalt suuremale üldistusele. Peegeldades mõneti „kadunud põlvkonna“ saatust, on romaani ekspressiivne paatos patsifistlik. Sõja ehk plahvatuse järgset maailma kirjeldava romaani kujundeis leidub vihjeid nii kristlusele kui ka eksistentsialismile, hävingut vaadeldakse kui elementide kättemaksu, mille vastu astuda saab üksnes vankumatult uskudes sõna jõusse.

Vaatlen oma ettekandes nii romaani „Pärast plahvatust“ ainulaadsust eesti kirjanduses kui ka selle konarlikku teed lugejani.

„3 марта отключили и воду.“ Sõda Ukrainas igapäevaelu (kõver)peeglis

LEENA KURVET-KÄOSAAR

TARTU ÜLIKOOLI KULTUURITEADUSTE INSTITUUT

Ettekanne põhineb TÜ humanitaarvaldkonna baasfinatseeriva projekti „Eestisse varju. Ukraina sõjapõgenike lood“ raames kogutud kirjalikel elulugudel ja sõjapõgenike avalikel sotsiaalmeedia postitustel, mis kajastavad seda, kuidas sõja puhkemine ja edasised sõjasündmused on muutnud autorite aja- ja ruumitaju, arusaama oma eksistentsist ja oma kohast maailmas, hakkamasaamise viisidest ja tulevikuplaanidest ja/või nende puudumisest. Sõja hävitavat ja traumaatilist mõju antakse lugedes ja postitustes kõige enam edasi igapäevaelu harjumuslike ja enesestmõistetavate kontekstide katkemise ja nihestumise kaudu. Kuigi paljude lugude autorid on kaotanud, sageli jäädavalt, kõik tuttavliku ja omase oma elus, annavad nende lood tunnistust vastuhakust sõja poolt põhjustatud hävingule ja kaotustele, mis väljendub nii nende tegutsemisviisides kui ka selles, kuidas nad oma üleelamistest kirjutavad.

Humanismist sõjakirjanduses: Juhan Peegli „Ma langesin esimesel sõjasuvel“

MARIN LAAK

EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI EESTI KULTUURILOOLINE ARHIIV

Sõjakirjandus on valus ja raske teema mitmel põhjusel. Nõukogude ajal oli sõja kujutamine paratamatult seotud Moskva ideoloogia ja punapropaganda nõuetega, mille täitmise järele valvas GLAVLIT. Sõjakujutus oli ideoloogiline relv, mille peasõnumiks pidi jääma punasõdurite kangelaslikkus ja patriotism suure kodumaa eest võitlemisel. Pagulaskirjanduses seevastu oli sõjateema keskmes võitlus kodumaale tunginud punaväega. Ettekandes püüan jälgida Teise maailmasõja kujutamist eesti ilukirjanduses eesmärgiga tuua välja, kuidas autori isiklikest läbielamistest on vormunud kunstiline üldistus.

Ettekanne on pühendatud kirjanik Arved Viirlaiu 100. sünniaastapäevale 2022. aasta kevadel. Tema romaan „Ristideta hauad“ (1952) on jäänud tänini eesti kirjanduse üheks tuntumaks teoseks – see on tõlgitud inglise, prantsuse, hispaania, rootsi, soome, läti, leedu, vene ja hiina keelde. Kui Viirlaiu romaan on lugu metsavendade karmist, ent aatelisest võitlusest kodumaa eest, siis teistsugusel autoripositsioonil on Austraalia eesti kunstnik ja kirjanik Gunnar Neeme (1918–2005). Tema isikuarhiivis leidub avaldamata sõjanovellide käsikiri „Tuuleraudne“, mis jõudis Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi 2017. aastal Melbourne'ist. Novelle on oma bakalaureusetöös „Sõja kujutamine Gunnar Neeme proosaloomingus“ (2021) uurinud Karmen Maat ning õnnestunult välja toonud nende poetika ja autoripositsiooni, rõhutades selle eripära eesti pagulaskirjanduse kontekstis. Maati järelduse kohaselt on Neeme jutustuste nimetud kangelased leidnud lahinguvälja ränkade üleelamiste unustamiseks väljapääsu loomingus, kunstis ja armastuses.

Ettekandes käsitlen lähemalt sõja kujutamist Juhan Peegli romaanis „Ma langesin esimesel sõjasuvel. Fragmentaarium“ (1979). Neeme ja Peegli teostes võib leida paralleele, kuigi autorid ega ka nende teoste protagonistid ei olnud sõjas relvavennad. Mõlemad autorid olid aga põlvkonnakaaslastest sõdurpoisid, kes aastatel 1939/1940 teenisid aega Eesti Vabariigi kaitseväes. Kuigi saatus pillutas noored mehed teine teisele poole rindejoont, kujutavad nende teosed isiklike läbielamisi justkui peegelpildis, kandes sügavalt patsifistlikku ja humanistlikku sõnumit.

Peegli fragmentaarium ilmus sügaval stagnatsiooniajal, ometi õnnestus autoril eirata nõukogude sõjakirjanduse kaanonit. Romaan pälvis kiiresti ametliku tunnustuse ning toodi veel samal aastal Vanemuises lavale. Ettekande lõpetuseks teen sissevaate teose kaasaegsesse retseptiooni, võrdlevalt Eesti ja Soome ajakirjanduses, mis võiks välja tuua nii ellujäämisstrateegiad sõjakatsumuses kui ka teose igavikulised väärtused.

Teine maailmasõda, naised ja Tartu ülikool

JANET LAIDLA

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT

Sõda, eriti Esimene ja Teine maailmasõda on naisajalooalases ajalookirjanduses rahvusvaheliselt mitmekülgsest käsitletud teema. Ühest küljest on märgitud, kuidas naised osalesid sõjateenistuses (harvem otseselt, enam tagalas) ja teistele elualadele, mis jäid sõtta läinud meestest tühjaks. Teisest küljest on kajastatud naisliikumisi, mis olid sõjavastased või vähemalt rahu propageerivad. Lisaks on kogutud ja analüüsitud spetsiifiliselt naiste sõjakogemust puudutavaid mälestusi. Ajavahemik 1939–1945 oli aeg, mil Tartu ülikool sai endale esimesed naisprofessorid (1940 Alma Tomingas, 1944 Elise Käer-Kingisepp, Liidia Poska-Teiss). Teisele maailmasõjale eelnenud poliitilise olukorraga on ilmselt seotud ka Dr Agathe Laschi kinnitamata jätmise germaani filoloogia professoriks 1939. aastal. Lisaks nimetatud tippudele töötas ülikoolis akadeemilistel ametikohtadel veel hulgaliselt naisi. Ettekandes analüüsin Tartu ülikoolis selles ajavahemikus töötanud naiste karjääriteid ja neid mõjutavaid tegureid, sh sõja ja okupatsioonivõimude mõju.

Sõjatsensuurist soomepoiste kirjade näitel

TRIINU OJAMAA

EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI EESTI KULTUURILOOLINE ARHIIV

Ettekanne põhineb Eestist Jätkusõja ajal Soome pagened kaheksa mehe kirjad, mis on saadetud Soomest Rootsi aastatel 1943–1944. Kirjad kuuluvad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi (f 352). Autorite hulgas domineerivad Soome armeesse astunud vabatahtlikud ehk soomepoisid, nende kirjadele pakuvad huvitavat võrdlusvõimalust kahe tsiviilisiku kirjad, kellest üks oli kirjutamise ajal Sibeliuse Akadeemia üliõpilane ning teine teenis elatist juhutöödega.

Kirjade ja ümbrike väline vaatlus lubab väita, et tsensori kontrolli läbis nii sõdurite kui ka tsiviilisikute korrespondents. Kirjades leidub musta värviga kaetud ridu, ümbrikud kannavad templit soome- ja rootsikeelse kirjaga *Tarkastettu. Granskat* (Kontrollitud. Läbi vaadatud). Tsensuuri üldpõhimõtted, mida rakendati Jätkusõja aegses Soomes, pärinevad I maailmasõja ajast, kus postikontrolli peaeesmärgiks kujunes sõjasaladuste avastamine kirjades, kuid tähtsaks peeti ka sõdurite moraali kontrollimist (Demm 2017: 7/25–9/25). Jätkusõja aegsed tsensurid hakkasid sõdurite meelsust, eelkõige sõjatüdumuse levikut, tähelepanelikumalt jälgima alates 1943. aastast, kui sai selgeks, et lootus II maailmasõja kiirest lõpust on luhtunud (Junila 2012: 202). Sõja sellest järgust pärinevad ka Soome pagened eestlaste kirjad.

Tsensuurireeglite detailid võisid riigiti erineda ning teiseneda ühe riigi piires koos poliitiliste olude muutumisega, nagu juhtus Soomes Saksa sõjaväelise mõjuvõimu tugevnemise tõttu. Soomepoiste kirjade analüüs näitab, et kirjutajatel oli reeglitest erinev ettekujutus: mõned käsitlesid teatud teemasid ettevaatlikult, teised kirjutasid neist avameelselt. Sellisele „hallile alale“ jäävad nt Eestist Soome pagemise lood ning kirjutajate tulevikuplaanid, mis on seotud neutraalsesse Rootsi riiki edasi liikumisega. Ettekandes analüüsin põhjalikumalt kahte kirja, mis puudutavad just viimasena nimetatud teemat. Eesmärk on näidata, kuidas kirjutajad kasutasid verbaalseid ja visuaalseid võimalusi oma tegelike mõtete varjamiseks.

Kirjandus

Demm, E. 2017. Censorship. – *International Encyclopedia of the First World War. 1914–1918 Online*, 1–25.

Junila, M. 2012. Wars on the Home Front: Mobilization, Economy and Everyday Experiences. – Tiina Kinnunen and Ville Kivimäki (eds), *Finland in World War II: History, Memory, Interpretations*. Leiden, Boston: Brill, 191–232.

Materialistliku dialektika kategooriate sünn Suurest Isamaasõjast ja Eesti sovetiseerimisest Mihhail Makarovi mälestustes

EDUARD PARHOMENKO

TARTU ÜLIKOOLI FILOSOOFIA OSAKOND

Mihhail Makarov (1922–2019) töötas aastail 1950–1971 Tartu ülikoolis filosoofia õppejõuna, oli 1960–1971 filosoofia kateedri juhataja, alates 1970 professor. Oma mõttetöös keskendus ta mõistetele kui filosoferimise instrumentariumile, filosoofia kategooriate ajaloolisele arengule ja variatiivsusele nende vastastikusel toimes ühiskondliku teadvuse eri vormidega. Nõukogude filosoofina oli talle oluline näidata, kuidas rakendada filosoofia kategooriaid nõukogude elu mõtestamisel ja ideoloogia kujundamisel, sidudes selle ülesande kategooriate uurimisega läbi kogu lääneeuroopaliku mõtteloo nende Vana-Kreeka algupärani välja. Pidades silmas nõukogude ühiskonna ideoloogilis-poliitilist suunatust kommunismi ülesehitamisele, paistis Makarovile iseäranis viljakana uurida filosoofilisi õpetusi eesmärgist kui põhjusest ehk teleoloogiat. Nii kaitses ta aastal 1960 venekeelse filosoofiakandidaadi väitekirja „Marksistlik-leninlik filosoofia kategooriast „eesmärk““ ning 1968 filosoofiadoktori väitekirja „Kategooria „eesmärk“ ajalooline areng ning tähtsus tänapäeva teaduses ja filosoofias“. Eesti filosoofia ajaloo kontekstis tõuseb omaette tähtteosena esile tema 1963. aastal ilmunud raamat „Materialistliku dialektika kategooriad“, mille kirjutas eesti keeles. Oma hilistes venekeelsetes mälestustes „Ühe vähetähelepanuväärse elu kümme saatuslikku juhuslikkust (1938–1952)“ (2008) paneb Makarov dialektilise materialismi kategooriatest mängu juhuslikkuse ja paratamatuse, rakendades neid oma vahetult sõjaeelse, -aegse ja -järgse elukäigu rekonstrueerimisel. Juhuslikkust mõistab ta seejuures Georgi Plehhanovi, vene marksismi ühe raja, määratlusest lähtuvalt: „Juhuslikkus on midagi suhtelist. Ta ilmneb vaid sealkohal, kus ristuvad paratamatud protsessid.“ Torkab silma, et Makarov ei võta meenutada, kuidas temast, Eestisse emigreerunud vene valgekaardiväe ohvitseri pojast saab suure sõja eelõhtul nõukogudemeelne Punaarmeele kippuv nooruk. See otsustav enese valimise sündmus jääb mälestuste fookusest justkui välja, kuigi osutusi, et midagi niisugust aset leidma pidi, kohtab tekstis korduvalt. Nii paistavad nüüd need „saatuslikud juhuslikkused“, millest Makarov meile aga lahkelt pajatab, paratamatuse pelka väljenduse ja kinnitusena. Ettekandes püüaksin analüüsida lähemalt, kuidas Makarovi sõjamälestustes seostub tema kategoriaalne juhuslikkusekäsitlus eripäraselt surmaga. See aitab ehk mõnevõrra selgitada ka seda mälestustes („absoluutse juhuslikkuse“) mahavaikitud algset poole- ja seega iseene- valimist ning selles koguni näha Mihhail Makarovi kategooriatekäsituse eksistentsiaalset algupära.

Kirjandus

Makarov, M. 1963. Materialistliku dialektika kategooriad. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Makarov, M. 1966. Eesmärk ja vahend. Tallinn: Eesti Raamat.

Makarov, M. 1973. Materialistliku dialektika kategooriad. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Raamat.

Макаров, М. 1988. Сложность и вариативность категорий диалектики. Ленинград: Наука

Макаров, М. 2008. Десять судьбоносных случайностей одной малопримечательной жизни (1938-1952 гг.)

Plehanov, G. 1946. Isiku osa küsimusest ajaloos. Tallinnas: Poliitiline Kirjandus.

Üleminekud: omast võõraks

AIGI RAHI-TAMM

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT

Sõjad, sarnaselt teiste elu sundsituatsioonidega, on tulvil muutustest ja mitmesugustest üleminekutest alates sellest, kui sõjaolukord välja kuulutatakse. Sõja lõpp, üleminek rahuajale ei tähenda veel keeruliste muutuste lõppu. Järellood on jõuliseks teguriks määramaks toimunule antavaid hinnanguid. Tagasipöördumine koju ja tavaellu võis kujuneda ülimalt problemaatiliseks. Toimunu, lahus oldud aeg oli inimesi muutnud. Rohkem on kõneldud sellest, kuidas n-ö võõrast „oma“ sai, kuidas ületati vastastikune võõristus. Vastupidine, omast „võõraks“ muutumine, on tihti olnud võrreldav reetmisena. Kuid võõrandumine, kaugenemine võib aset leida ka muul viisil. Sõjast naasnud veteranid tundsid end tihti kodumaal „võõrastena“, eriti trööstitu oli vigastatute olukord, kes tajusid end ühiskonnast kõrvaletõrjutuna. Eesti sõdur on paljurahvuselises armees alati tuge otsinud rahvuskaslastelt, neid leidmata on seda otsitud teistest rahvustest kaaslaste seast. Inimene vajab ärevuse talumiseks mingit vaimu toetavat keskkonda või tegevust. Ühise sidustunde tekitamine sõltub aga mitmetest sotsiaalsetest, kultuurilisest või isiklikest teguritest. Ettekanne avab neid ühest elukeskkonnast või olukorrast teise üleminekuga kaasnenud probleeme erinevate isikunäidete pinnalt, mille keskmeks on I maailmasõja kogemusega mehed.

Arved Viirlaiu romaanikangelane Eerik Horm *versus* Eerik Heine – müüt või reaalsus?

ANU RAUDSEPP

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT

Teises maailmasõjas osalenud Arved Viirlaid (1922–2015) põgenes 1944. aasta sügisel Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestist Läände. Tema teeneks pagulaskirjanikuna on kõnelemine eestlaste relvastatud vastupanust okupatsioonivõimudele ja vangistuse kannatustest. Alates 1961. aastal ilmunud romaanist „Vaim ja ahelad“ sai tema romaanikangelaseks Eerik Horm, kellest ta kirjutas veel rea romaanide: „Kustuvad tuled“ ja „Sadu jõkke“ (1965), „Kes tappis Eerik Hormi?“ (1974) ning „Surnud ei loe“ (1975).

Viirlaiu kirjandusliku tegelase Eerik Hormi prototüübi, Nõukogude Liidust 1956. aastal Läände pääsenud Eerik Heine (1919–2008) tegevus ja ideoloogiline taust äratasid kahtlusi nii pagulaseestlaste seas eesotsas Alfons Rebasega kui ka USA Luureagentuuris CIA. Taasiseseisvunud Eestis pärjati Eerik Heine Kotkaristi IV klassi teenetemärgiga (2002).

Käesoleva ettekande eesmärk on avada eelkõige Eesti rahvusarhiivi allikatele tuginedes Viirlaiu romaanikangelaseks tõusnud Eerik Heine isikuga seotud ajalootausta ja otsida vastuseid küsimusele, kes oli Eerik Heine?

Laps sõjas ja laps filmis. Soome sõjalaste kujutamine kinoekraanil

LIINA-LY ROOS

UNIVERSITY OF WISCONSIN-MADISON

Teise maailmasõja ajal viidi Soomest Rootsi ligi 70 000 last, keda taheti sõja eest kaitsta. Viimase paari aastakümne jooksul on nii ajaloolased kui ka sõjamälestuste kogujad toonud välja mitmeid probleeme, mis selle otsusega kaasnesid, näiteks ei olnud kõik lapsed Rootsi peredes oodatud või oli pärast sõda tagasi Soome minnes mitmetel lastel raske taas kohaneda. Mitmed nn sõjalapsed (seda terminit kasutavad nad enda kohta ka täiskasvanuna) on tunnistanud, et terve elu on neid saatnud tunne, nagu neil ei oleks enam ei juuri ega kodu. Soome režissööri Klaus Härö film *Äideistä parhain* („Emadest parim”, 2005) kujutab üht sõjalast, kelle kaudu saab käsitleda seda keerulist teemat Soome ja Rootsi mälu diskursuses.

Selles ettekandes uurin lähemalt, kuidas Härö film kasutab melodramaatilist loo jutustamise viisi, et luua kujund lapsest kui ohver-kangelasest, kelle rasked kogemused näitavad, kuidas sõja ajal tehtud otsused (nii perekondlikud kui ka riigi tasandil) tekitasid olukorra, kus last, kellele lubati paremat kodu Rootsi riigis, ei võetud seal nii hästi vastu ja kes kuuskümmend aastat pärast sõda tundis end kohatu ja kodutuna. Samal ajal otsib film rahvuslikku tervenemist ja lepitust ning rõhutab perekondlike suhete taastamise tähtsust, mis lubaks sõjalapsel pärast aastakümneid võtta omaks soomlase identiteet. Seega kasutab Härö lõppkokkuvõttes lapse kujundit sarnaselt traditsioonilise arusaamaga, et laps tähendab rahva ja rahvuse tulevikku. Ettekande lõpus käsitlen lühidalt paari näidet teistsugustest lapsekujunditest, mis otsivad alternatiive mõtteviisile, et laps tähendab rahvuse jaoks etteaimatavat ja selgelt piiritletud tulevikku.

Meemid sotsiaalmeedias Vene-Ukraina sõja esimestel kuudel

LIISI LAINESTE, ANASTASIYA FIADOTAVA, SERGEY TROITSKIY

EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI FOLKLORISTIKA OSAKOND

GUILLEM CASTAÑAR

UNIVERSITY OF HELSINKI

Vene armee sõjaline sissetung Ukrainasse veebruaris 2022 mõjus šokina kogu maailmale ning käivitas mitmeid paralleelseid folkloorseid protsesse. Üks vahetumaid reaktsioone oli huumor (nt meemid). Meemid levisid kiiresti sotsiaalsete võrgustike kaudu, väljendades nii globaalseid kui lokaalseid traumasid, hirme, hoiakuid ja stereotüüpe. Satiiri võimalusi kasutati aktiivselt propagandana ideoloogilises võitluses (meemisõjas). Ettekandes tutvustatakse uuringut, mis käsitleb meemide loomist, jagamist ja tarbimist sotsiaalmeedia vahendusel sõja esimestel kuudel. Uurisime nelja erineva riigi (Venemaa, Valgevene, Eesti ja Hispaania) internetikasutajate jagatud meeme ning analüüsisime nende sisu ja vormi seost geograafilise ja emotsionaalse distantsiga konfliktist.

Poiste sõda mängult ja päriselt: mälestused Teise maailmasõja ajast

ASTRID TUISK

EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI EESTI RAHVALUULE ARHIIV

Käesoleva sajandi alguses on avaldatud Teise maailmasõja aegse poisipõlve kohta mitmeid mälestusi. Kirjanduslikult on ühed väljapaistvamad Henn-Kaarel Hellati, Valter Kruudi ja Heino Kiige omad. Autorite sünniaasta jääb ajavahemikku 1927–1932 ning kõik kolm kasvasid üles maal talus.

Lähtun oma analüüsis teesist, et kultuuri- ja sotsiaalses mälus on säilinud teatud mustrid, mis suunavad lapsepõlvest jutustamist ja lapsepõlvekirjutust, nagu ka lapsepõlvest mõtlemist üldse. Ühistesse rühmadesse, näiteks põlvkonda ja kultuuriruumi kuuluvad inimesed jagavad teatud määral sarnaseid minevikukogemusi ja mälestusi. Neid kogemusi ja mälestusi kujundatakse nii, et need suunaks mäletaja identiteeti soovitud viisil, nii individuaalsel kui ka kollektiivsel tasandil. Oma osa avaldab mälestustele ka kirjutamise ajal valitsenud mälukultuur.

Vaadeldavates mälestusteraamatutes kirjeldatakse oma poisi- ja noorpõlve elu, seejuures kasutatakse poiste vaatepunkti ning valgustatakse põhjalikult igapäevaseid tegemisi. Poisid, kes sõja ajal kasvasid lapsest täiskasvanuks, pidid saama varakult poliitiliselt teadlikuks, kuigi kõike toimuvat ehk veel ei mõistatud. Mälestustes antakse edasi, kuidas sõjateema lõikub mitmel moel poiste kodu, kooli ja mänguga seotud tegevustesse. Silma jääb enda aktiivse osaluse esiletõstmine, toonitamine, et poisina ei oldud kõrvalseisja ega sõja vaikiv ohver, omal moel osaleti nii vastupanus kui oldi vapper sõjaaja läbielamiste ja olustikuga hakkamasaamisel.

Ettekandes analüüsingi, mis, kuidas ja miks suunab Teise maailmasõja ajal kasvanud poiste seiklusi ja argiseid tegevusi esile tõstvat lapsepõlvekirjutust.

Raamatututvustused

Sõnumeid ja pilte

Heino Räim, toim Kadri Tüür. Muhu-Tartu: Muhu Pärandikool, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 296 lk.

See on kauaaegse raamatukogutöötaja ning lektori, muhulase Heino Räime koostatud kogumik, kus leidub kirjutisi autori esivanematest, elust ja ametitööst; trükitud kirjatööde nimestik, samuti kirju, meenutusi ja sõnavõtte ning andmeid Muhu koduloost ja kohanimedest nii sõnas kui pildis. Heino Räim kirjutab: „Kogumiku sõnumid ja pildid tahavad jutustada järelpõlvedele möödunud aegadest ja kaduvatest paikadest. On hea, kui need lood võivad mõnda asjahuvilist ärgitada või koguni kütkestada nagu kirjapanijatki.“

Maarjahein ja imevesi. Pärimuslikud naiste rituaalid Eestis

Reet Hiiemäe, Mare Kõiva. Tallinn: Postimees, 520 lk.

Teoses tutvustatakse eelkõige just siinmail naiste elu saatnud pärimuslikke rituaale, millest paljud on juba unustusse vajunud, kuid ülevaade antakse ka nüüdisaja naiste rituaalimaailmast. Raamat pakub analüüsi ja pärimusnäiteid olulisemate eluetappide juurde kuuluvate kommete, aastaringiga seotud tavade, tervise-, kaitse- ja ilurituaalide kohta, eraldi peatükid räägivad ravitsejatest ja nõiaprotsessidest.

Folkloristika perspektiivid

Koost ja toim Tatsiana Valodzina, Anastasiya Fiadotava, Mare Kõiva. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 340 lk.

Kogumik on pühendatud Eesti Kirjandusmuuseumi Folkloristika osakonna 75. ja Valgevene Riikliku Teaduste Akadeemia Kunstiajaloo, Etnograafia ja Folkloristika Instituudi Folkloristika osakonna 65. aastapäevale. Ühtlasi täitub seitse aastat Eesti ja Valgevene folkloristide koostööst. Selle aja jooksul tegid mõlema riigi teadlased koos välitöid, korraldasid konverentse ja seminare ning avaldasid mitmeid teadustööde väljaandeid. Eesti folkloristika sai alguse 19. sajandil. Folkloristika osakonna teadlased on uurinud muinasjutte, regilaule, hiljem ka muistendeid, vanasõnu ja teisi lühivorme, loitse ja muid rahvaluule žanre; oma koht on soome-ugri traditsioonide uurimisel. Praegu keskenduvad

Eesti folkloristid olulisel määral nüüdisaegsetele digitaalsetele väljendusvormidele ning folkloori süstematiseerimisele ja kataloogimisele, luues suurte andmekogude põhiseid uurimusi. Valgevene folkloristid alustasid folkloori kogumist ja mõtestamist 19. sajandil ning vaatamata rasketele 1930. ja 1940. aastatele jätkasid nad valgevene suulise folkloori, rahvamuusika ning valgevenelaste ja teiste rahvaste folkloori seoste uurimist. Paljud Valgevene folkloristide hiljutised tööd analüüsivad pärimuskultuuri kui kultuurikoodide kogumit ja mütopoeetilise maailmavaatemudeli esitust. Värske kogumik sisaldab artikleid loitsudest, pühakutest, kaasaegsetest uskumustest, rahvaastronomiast, välitööde päevikutest, jalgpallifännide internetisuhtlusest, libasündmustest sotsiaalmeedias, traditsioonilist suulist jutustamist suhtlemise ja pragmaatilistest aspektidest ning rahvapärast poeesiat. Kogumik jätkab eesti ja valgevene folkloristika traditsioone ning lisab uusi dimensioone kahe riigi teadlaste vahelisele akadeemilisele dialoogile.

E-Litterariate keskkond

Marin Laak, Tiina Saluvere

Eesti Kultuuriloolise Arhiivi unikaalseid kogusid tutvustatakse Eesti Kirjandusmuuseumi väljaannete sarjas „Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale“ (ISSN 1406-329X). Sarjas avaldatakse käsikirjalisi allikaid koos teaduslike allikakriitiliste kommentaaridega. Selliste väljaannete idee andis 1984. aastal kirjandusmuuseumi teadur Peeter Olesk, tema oli ka Litteraria esimese vihikukese toimetajaks. Tänapäevaks on Litteraria sarja elus hoitud järjepidevalt 38 aastat. Ilmunud on 27 trükiväljaannet, mis on aastate vältel olnud küllaltki erineva mahuga: 35 kuni 331 raamatuleheküljeni. Litterariate sarja trükistes kokku on ilmunud 3183 lk, keskmiselt 118 lk. Avaldamiseks on valitud selliseid käsikirjalisi allikaid, mis võiksid kõnetada laiemat avalikkust. Nii näiteks on ilmunud Oskar Lutsu päevikud ja Elsbet Pareki mälestused, F. Tuglase eluloolised märkmed, unikaalsed käsikirjad XIX sajandist, näiteks J. H. Rosenpläneri „Maakeele päevaraamat“ (koostajad Vello Paatsi, Kristi Metste). Viimased kolm Litterariat on seotud eesti pagulaste ehk diasporaa kirjandusega: ilmunud on Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi kirjavahetus, Marie Underi päevikud ja käsil on Litteraria 28, mis sisaldab keeleliselt uhket kirjanduslikku mõttevahetust Marie Underi ja Ivar Ivaski 1950. aastate lõpu kirjades.

Esitlusele tuleb uus E-Litteraria keskkond Eesti Kirjandusmuuseumi kodulehel, mis pakub põnevatele allikatele veel ühe lisaväärtuse. Keskkond võimaldab Eesti Kultuuriloolise Arhiivi allikatega mugavalt tutvuda, need on autentsed ja usaldusväärsed ning vajadusel on võimalus need ka tekstidena alla laadida ja muuta „andmeteks“, et kasutada uurimistöös uusi arvutianalüüsi meetodeid. E-Litteraria on elav keskkond, mis avab kasutajatele veelgi uusi võimalusi: tulevikus

saab kõiki neid allikaid ka otse veebis kuulata. Raamatute koostajatele võiks uus e-keskkond kujuneda mugavaks tööriistaks, mille kaudu tekstikriitilisi kommentaare sujuvalt lisada, toimetada ja avaldada. E-Litteraria keskkond on loodud Eesti Kultuuriloolise Arhiivi ja IT-valdkonna koostöös HTMi riikliku programmi „Eesti keel ja kultuur digiajastul“ Eesti Kirjandusmuuseumi projekti „Kuidas allikatest saab kultuur“ (EKKD65, Mari Sarv) toel; töö on seotud EL Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskusega.

„J. Barbaruse ja L. Toomi kirjavahetusest. Litteraria: Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 1. Koostanud Rutt Hinrikus, toimetanud Peeter Olesk. Tallinn: Eesti Raamat, Tartu Ülikool, 1984. 35 lk.

Eesti Kirjandusmuuseum

ISBN 978-9916-659-51-9

9 789916 659519